

**РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ**

ГЕНТОШ Р. Є.,
старший викладач
кафедри цивільного права та процесу
(Львівський торговельно-економічний
університет)

УДК 340.1

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ЗМІСТ ПРИНЦИПУ ДИСПОЗИТИВНОСТІ

У статті досліджуються проблеми законодавчого закріплення принципу диспозитивності, розкрито процесуальний зміст принципу диспозитивності відповідно до Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів».

Ключові слова: *принципи права, основні засади судочинства, процесуальні принципи, диспозитивність, принцип диспозитивності, зміст принципу диспозитивності.*

В статье изучаются проблемы законодательного закрепления принципа диспозитивности, раскрывается процессуальное содержание принципа диспозитивности в соответствии с Законом Украины «О внесении изменений в Хозяйственный процессуальный кодекс Украины, Гражданский процессуальный кодекс Украины, Кодекс административного судопроизводства Украины и другие законодательные акты».

Ключевые слова: *принципы права, основы судопроизводства, процессуальные принципы, диспозитивность, принцип диспозитивности, содержание принципа диспозитивности.*

The article deals with the problems of legislative consolidation of the principle of dispositivity, discloses the procedural content of the principle of dispositivity in accordance with the Law of Ukraine "On Amendments to the Commercial Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedural Code of Ukraine, the Code of Administrative Legal Proceedings of Ukraine and other legislative acts".

Key words: *principles of law, basic principles of legal proceedings, procedural principles, discretion, principle of dispositivity, content of principle of discretion.*

Вступ. Принцип диспозитивності нерозривно пов'язаний зі здійсненням та захистом суб'єктивних прав, що зумовлює його закріплення в нормах різних галузей процесуального права. Отже, принцип диспозитивності, окрім матеріального, має також і процесуальний зміст.

Процесуальний зміст принципу диспозитивності як в юридичній науці, так і в законодавстві неодноразово змінювався, доповнювався новими положеннями. Хоча основні постулати, на яких він базувався, залишалися незмінними. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших

законодавчих актів» [1] від 3 жовтня 2017 р, зазначені кодекси викладені в новій редакції. Змінилися також статті статті процесуальних кодексів, які розкривали зміст принципу диспозитивності. У результаті того, що зміни мали комплексний характер, вітчизняною правовою наукою не була приділена належна увага тим положенням процесуального законодавства, які закріплювали зміст принципу диспозитивності. На момент ухвалення вищезгаданого закону наукових праць, які б обґрунтовували необхідність вдосконалення законодавчого закріплення змісту принципу диспозитивності, не було. Та й на зміну норм процесуального права, що розкривають зміст принципу диспозитивності, правова наука ще належним чином не відреагувала. Тому наукове дослідження змісту принципу диспозитивності в процесуальних кодексах, викладених у новій редакції, актуальне.

Принцип диспозитивності як одна із засад здійснення та захисту суб'єктивних прав, як один із принципів процесуального права не лише не заперечувався, а й досліджувався ще радянською правовою наукою. Здебільшого цей принцип вивчали представники науки цивільного процесуального права. Зокрема, йому присвячене дисертаційне дослідження І.М. Полякова (1977 р.) [2], для якого характерне акцентування уваги на диспозитивності в діяльності судових та громадських юрисдикційних органів, а не на реалізації диспозитивності учасниками судового процесу. Принцип диспозитивності радянського цивільного процесуального права також досліджувався в працях І.О. Євтодьєвої [3], О.Т. Боннера [4].

Аналіз робіт радянського періоду дає підстави стверджувати, що дослідження тих часів мали ідеологічне навантаження, у них передусім розглядалась диспозитивність у діяльності суду. Поза увагою залишалися питання диспозитивності в діяльності учасників судового процесу. Внаслідок застосування такого підходу процесуальний зміст цього принципу не міг бути належно розкритий.

В українській науці цивільного процесуального права принципу диспозитивності присвячене дисертаційне дослідження А.В. Андрушка [5]. Однак із моменту здійснення цього дослідження норми, що закріплюють принцип диспозитивності, зазнали змін, а Цивільний процесуальний кодекс України, який був чинним на той час, втратив чинність.

Процесуальний зміст цього принципу в цивільному судочинстві України також розкрито М.Й. Штефаном [6, с. 41–42]. Але вже після цього була змінена редакція Цивільного процесуального кодексу України, зокрема ті його положення, які закріплювали принцип диспозитивності. Поняття та зміст принципу диспозитивності досліджувалися Ю.В. Неклесою [7]. Окремим аспектам застосування принципу диспозитивності в цивільному процесі приділила увагу І.П. Тимошевська [8, с. 67–73].

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення наукових підходів до розкриття процесуального змісту принципу диспозитивності в правовій науці, аналіз положень процесуальних кодексів, викладених у новій редакції, які розкривають зміст принципу диспозитивності, з погляду їх відповідності науковим позиціям учених-правників.

Результати дослідження. В юридичній літературі радянського періоду принцип диспозитивності нерозривно пов'язувався із захистом суб'єктивних прав. У радянській юриспруденції вироблено дві основні концепції. Прихильники першої концепції висловлювали думку, що суб'єктивне право охоплює можливість його захисту, а прихильники іншої стверджували, що право на захист є самостійним суб'єктивним правом [9, с. 86; 10, с. 280]. В.П. Грібанов, який дотримувався першої концепції, зазначав: «Можливість правоохоронного характеру включається в сам зміст суб'єктивної матеріальної вимоги як одна з його правомочностей» [11, с. 96]. В.В. Вітрянський стверджував, що «<...> будь-яке суб'єктивне право підлягає захисту, а носій цього права має відповідну правомочність на його захист засобами, передбаченими законодавством. Ця правомочність є одним з елементів суб'єктивного цивільного права <...>, проявляє себе лише в ситуаціях, коли хто-небудь посягає, оспорує або порушує це суб'єктивне цивільне право» [12, с. 771].

На нашу думку, право на захист нерозривно пов'язане з матеріальним суб'єктивним правом, не може існувати без нього, сама природа суб'єктивного права передбачає можливість його захисту. Інакше його не можна було б назвати правом.

Право на захист закріплене передусім у нормах матеріального права, а в процесуальних нормах закріплений порядок його реалізації. У ч. 5 ст. 55 Конституції України встановлено, що кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. Ця норма відображена в положеннях матеріального права, закріплених у галузевих кодексах. Так, у ст. 15 Цивільного кодексу України встановлено, що кожна особа має право на захист свого цивільного права в разі його порушення, невизнання або оспорування, кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Відповідно до Господарського кодексу України, кожний суб'єкт господарювання та споживач має право на захист своїх прав і законних інтересів. У нормах матеріального права визначено засади, на яких здійснюється право на захист суб'єктивних прав.

Принцип диспозитивності не лише визнавався одним із найважливіших принципів цивільного процесуального права України на теоретичному рівні, а й був закріплений у процесуальному законодавстві. Так, у новій редакції Цивільного процесуального кодексу (далі – ЦПК) України принцип диспозитивності віднесено до основних засад (принципів) цивільного судочинства (п. 5 ч. 2 ст. 2 ЦПК України). Його зміст розкрито в ст. 13 ЦПК України, яка має назву «Диспозитивність цивільного судочинства».

Що стосується закріплення принципу диспозитивності в господарському процесуальному законодавстві, то варто зазначити, що в первісній редакції Господарського процесуального кодексу (далі – ГПК) України принцип диспозитивності взагалі не був закріплений, хоча й визнавався однією з найважливіших засад цієї галузі права юридичною наукою. Однак у редакції Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 р. № 2147–19 принцип диспозитивності не лише визначено як одну з основних засад (принципів) господарського судочинства (ч. 3 ст. 2 ГПК України), а й розкрито його зміст (ст. 14 ГПК України).

Незважаючи на те, що принцип диспозитивності більш характерний для приватного права, він закріплений і в процесуальних кодексах публічного права. Кодекс адміністративного судочинства (далі – КАС) України, хоча й закріплює принцип диспозитивності (п. 4 ч. 3 ст. 2 КАС України) як одну з основних засад (принципів) адміністративного судочинства, однак не цілком розкриває його зміст (ст. 9 КАС України). Принцип диспозитивності також закріплений у Кримінальному процесуальному кодексі (далі – КПК) України. Відповідно до ч. 1 ст. 7 КПК України, зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, віднесено й диспозитивність. Однак зміст принципу диспозитивності безпосередньо в нормах КПК України не розкрито.

З огляду на вищезазначене, доцільно проаналізувати норми процесуального права, які закріплюють принцип диспозитивності, з'ясувати його зміст, особливості закріплення та застосування в нормах кожної з галузей права.

Наука цивільного процесуального права найбільш послідовно відстоювала необхідність юридичного закріплення принципу диспозитивності. Тому зміст цього принципу розкритий у нормах Цивільного процесуального кодексу України.

Відповідно до ст. 13 ЦПК України, принцип диспозитивності цивільного судочинства полягає такому:

– суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, у межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках (ч. 1 ст. 13 ЦПК України);

– збирання доказів у цивільних справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд має право збирати докази, що стосуються предмета спору, із власної ініціативи лише у випадках, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб, або осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена, а також в інших випадках, передбачених цим Кодексом (ч. 2 ст. 13 ЦПК України);

– учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності (ч. 3 ст. 13 ЦПК України);

– суд залучає відповідний орган чи особу, яким законом надано право захищати права, свободи й інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє (ч. 4 ст. 14 ЦПК України).

Зі змісту ст. 13 ЦПК України вбачається, що до неї включені як ті положення, які розкривають зміст принципу диспозитивності цивільного судочинства, так і ті положення, які його безпосередньо не стосуються. Так, зокрема, ч. 2 ст. 13 ЦПК України стосується процесу доказування й обов'язку доказування, вона відображає намагання законодавця звільнити суд від збирання доказів. Тому за своїм змістом ця норма близька до ч. 7 ст. 81 ЦПК та мала б бути закріплена саме в цій статті, яка має назву «Обов'язок доказування та подання доказів». Також постає інше питання: чому до ст. 13 ЦПК увійшла норма, закріплена в ч. 4, яка стосується представництва, а не диспозитивності? Адже її варто було віднести до тієї статті ЦПК України, яка регулює питання представництва.

Отже, ст. 13 ЦПК України, яка має назву «Диспозитивність цивільного судочинства», не тільки не визначає поняття диспозитивності, а й не повністю розкриває його зміст, містить норми, які не стосуються принципу диспозитивності.

Тому ст. 13 ЦПК України необхідно доповнити нормами, в яких було б визначено поняття принципу диспозитивності цивільного судочинства як можливості вільно здійснювати свої процесуальні права щодо порушення цивільної справи або її припинення, під час провадження справи, розпоряджатися своїми процесуальними правами на власний розсуд або відмовитися від їх здійснення.

У Господарському процесуальному кодексі України норми, які закріплюють принцип диспозитивності, з'явилися найпізніше з усіх чинних процесуальних кодексів України. З огляду на це, положення ГПК України про принцип диспозитивності повинні втілювати сучасні підходи юридичної науки до розкриття змісту цього принципу. У ст. 14 ГПК України, яка має назву «Диспозитивність господарського судочинства», закріплено такі положення:

– суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, у межах заявлених нею вимог і на підставі доказів, поданих учасниками справи або витребуваних судом у передбачених цим Кодексом випадках. Збирання доказів у господарських справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом (ч. 1 ст. 14 ГПК України);

– учасник справи розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд. Таке право мають також особи, в інтересах яких заявлено вимоги, за винятком тих осіб, які не мають процесуальної дієздатності (ч. 2 ст. 14 ГПК України).

Отже, ст. 14 ГПК України закріплює норми, які майже ідентичні ст. 13 ЦПК України. Варто констатувати, що в нормах ГПК також відсутнє поняття принципу диспозитивності господарського судочинства, а його зміст розкрито частково. Друге речення ч. 1 ст. 14 ГПК за змістом ближче до ст. 74 ГПК, зокрема до ч. 4 цієї статті, якою встановлено, що суд не може збирати докази, що стосуються предмета спору, із власної ініціативи, крім витребування доказів судом у випадку, коли він має сумніви в добросовісному здійсненні учасниками справи їхніх процесуальних прав або виконанні обов'язків щодо доказів. Логічним було б виключити друге речення ч. 1 ст. 14 ГПК, оскільки воно не відповідає назві цієї статті, та закріпити цю норму в ст. 74 ГПК України, яка має назву «Обов'язок доказування і подання доказів».

Варто також зазначити, оскільки цивільне процесуальне право та господарське процесуальне право є процесуальними галузями приватного права, то принцип диспозитивності в їхніх нормах мав би відображатися якнайповніше. Однак з погляду повноти розкриття змісту цього принципу найкраще це реалізовано в Кодексі адміністративного судочинства України, незважаючи на те, що, на відміну від ЦПК та ГПК, у ньому немає окремої статті, присвяченої принципу диспозитивності. Ст. 9 КАС України має назву «Змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі», а отже, містить норми, які

стосуються інших процесуальних понять. Незважаючи на це, у вказаній статті центральне місце відведено принципу диспозитивності. Очевидно, що законодавець об'єднав засади змагальності та диспозитивності з урахуванням п. 3 ч. 3 ст. 129 Конституції України. Це і підтверджується змістом ч. 1 ст. 9 КАС України. Принципу диспозитивності фактично присвячено три частини із чотирьох цієї статті.

У ч. 1 ст. 9 КАС України закріплено один з елементів принципу диспозитивності, якого, на нашу думку, не вистачає ст. 13 ЦПК та ст. 14 ГПК. Так, у ч. 1 ст. 9 КАС зазначено: «Розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості». Ця частина ст. 9 стосується одразу двох принципів – змагальності сторін та диспозитивності. Одним із проявів диспозитивності є свобода в наданні сторонами суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості. Ні в ЦПК, ні в ГПК цей аспект принципу диспозитивності судочинства не розкритий. Вони не закріплюють такої норми, незважаючи на те, що така норма визначена п. 3 ч. 3 ст. 129 Конституції України як одна з основних засад судочинства. Саме тому вбачається дещо вирваним із загального контексту закріплення в ст. 13 ЦПК і в ч. 1 ст. 14 ГПК норми, яка передбачає, що збирання доказів у господарських справах не є обов'язком суду, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Отже, доцільно закріпити в ст. 13 ЦПК та в ст. 14 ГПК аналогічну норму, яка закріплена в ч. 1 ст. 9 КАС України: «Розгляд і вирішення справ в адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін і свободи в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їхньої переконливості». Тоді й зміст цих статей буде сприйматися більш цілісно і логічно.

Отже, якщо порівняти ст. 9 КАС України з подібними статтями ЦПК і ГПК, то варто зазначити, що вона розкриває найбільше аспектів принципу диспозитивності судочинства. Тоді як ст. 13 ЦПК України та ст. 14 ГПК України розкривають лише деякі з них. Однак загальним недоліком усіх процесуальних кодексів є відсутність визначення принципу диспозитивності та неповне розкриття його змісту. Тому зазначені статті процесуальних кодексів потребують деталізації та доповнення.

Висновки. Отже, диспозитивність є однією з основних засад судочинства, яка має міжгалузевий характер, що зумовлює необхідність її закріплення в ст. 129 Конституції України. Незважаючи на те, що Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» згадані процесуальні кодекси були викладені в новій редакції, питання належного законодавчого закріплення процесуального змісту принципу диспозитивності не було вирішено належним чином. Формулювання змісту принципу диспозитивності в Цивільному процесуальному кодексі України та Господарському процесуальному кодексі України потребує вдосконалення, зокрема, необхідно визначити поняття принципу диспозитивності та розкрити всі його основні аспекти.

Список використаних джерел:

1. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 48. Ст. 436.
2. Поляков И.Н. Принцип диспозитивности в деятельности судебных и общественных юрисдикционных органов, рассматривающих гражданские дела: автореф. ... дис. канд. юр. наук. М., 1977.
3. Евтодьева И.А. Принципы диспозитивности и состязательности советского гражданского процессуального права. М., 1983. 22 с.
4. Боннер А.Т. Принцип диспозитивности советского гражданского процессуального права: учебное пособие. М.: ВЮЗИ, 1987. 78 с.
5. Андрушко А.В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2002. 201 с.

6. Штефан М.Й. Цивільний процес: підручник для юрид. спеціальностей вищих закладів освіти. К.: Ін Юре, 2005. 624 с. С. 41–42.
7. Неклеса Ю.В. Принцип диспозитивності цивільного процесуального права: проблеми дефініції. Форум права. 2010. № 3. С. 305–311. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-3/10njvppd.pdf>.
8. Тимошевська І.П. Принцип диспозитивності та участь у цивільному процесі органів і осіб, яким законом надано право захищати інтереси інших осіб. Серія «Право». Випуск № 1 (5). 2009. С. 67–73.
9. Крашенинников Е.А. Структура субъективных прав и права на защиту. Ярославль, 1979. С. 76.
10. Гражданское право / под ред. А.П. Сергеева, Ю.К. Толстого. С. 280.
11. Грибанов В.П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. М., 1992. С. 96.
12. Брагинский М.И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. М.: Статут, 2001. 842 с. С. 771.

КОВТУН В. І.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного права України
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)

УДК 342.7

НІМЕЦЬКА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті досліджуються особливості історичного розвитку німецької моделі соціальної держави. Розкривається сучасний стан конституційного закріплення соціальних прав громадян Федеративної Республіки Німеччина.

Ключові слова: держава загального добробуту, соціальна держава, права людини, соціальні права.

В статье исследуются особенности исторического развития немецкой модели социального государства. Раскрывается современное состояние конституционного закрепления социальных прав граждан Федеративной Республики Германия.

Ключевые слова: государство всеобщего благосостояния, социальное государство, права человека, социальные права.

The article examines the peculiarities of the historical development of the German model of a social state. The present state of constitutional consolidation of social rights of citizens of the Federal Republic of Germany is revealed.

Key words: welfare state, social state, humans rights, social rights.

*Німці є піонерами соціальної ідеї,
тому що у них відсутня ліберальна традиція.
Норберт Болц
(«Роздуми про нерівність. АнтиРуссо»)*

